॥ॐ नमो भगवते रामकृष्णाय॥

श्रीश्रीरामकृष्णलीलाप्रसङ्गः

ड. राकेशदाशः, शान्तनुनायेकः

प्रथमः खण्डः (पूर्वकथा बाल्यजीवनञ्च)

प्रथमः खण्डः - अवतरणिका

धर्मः एव भारतस्य सर्वस्वम्

भारतस्य तदितरदेशानां च आध्यात्मिकभावानां विश्वासानां च तुलना क्रियते चेत् तत्र महान् प्रभेदः परिलक्ष्यते। परिलक्ष्यते यत्– ईश्वरः, आत्मा, परलोकः इत्यादिषु अतीन्द्रियविषयान् परमसत्यरूपेण प्रत्यक्षीकर्तुम् प्राचीनकालाद् एव भारतवर्षं स्वीयसर्वस्वं नियोजयामास। एवञ्च अयं साक्षात्कारः उपलब्धिः वा वैयक्तिकस्य जातिगतस्य च स्वार्थस्य चरमसीमारूपेण सिद्धान्तितः। अस्य समग्रः प्रयासः केनचिद् अपूर्वाध्यात्मिकभावेन चिरं रञ्जिता विराजते।

महापुरुषाणां सर्वेषां भारतवर्षे अनवरतम् अवतरणम् एव अस्य कारणम्

अतीन्द्रियेषु सर्वेषु विषयेषु ईदृशस्य ऐकान्तिकस्य अनुरागस्य उपस्थितेः मूलान्वेषणेन अवगम्यते यत् दिव्यगुणयुक्तानां दिव्यगुणसम्पन्नानां साक्षात्कृततत्त्वानां च पुरुषाणां भारतवर्षे नियतम् अवतरणम् एव अस्य केवलं कारणम्। तेषां वैचित्र्यपूर्णदर्शनम् असाधारणशक्तिप्रकाशं च प्रत्यक्षीकृत्य समालोच्य च भारतं तादृशेषु सर्वेषु दृढविश्वाससम्पन्नम् अनुरागसम्पन्नं चाभूत्। इत्थं भारतवर्षस्य राष्ट्रियजीवनम् अतिप्राचीनकालाद् एव आध्यात्मिकतायाः सुदृढभूमिम् अधिष्ठाय, धर्मावाप्तिरूपलक्ष्यम् अनुसन्धाय, अदृष्टपूर्वम्, अभिनवं समाजं, सर्वाः सामाजिकप्रथाश्च असृजत्। जातीयाः समाजस्थाः च प्रत्येकं जनाः निजप्रकृतिगतान् गुणान् आलम्ब्य प्रात्यहिककर्मणाम् अनुष्ठानपूर्वकं क्रमेण उन्नतिम् अधिगम्य अन्ते धर्मलाभं ईश्वरसाक्षात्कारं वा कर्तुं शक्नुवन्ति, भारतीयसमाजः तत्र एव लक्ष्यं स्थिरीकुर्वन् सर्वान् नियमान्, प्रथाश्च सर्वाः व्यवास्थापयन्। पुरुषानुक्रमेण बहुकालं यावत् तादृशानां नियमानां प्रतिपालनेन एव भारतवर्षे सर्वे धर्मभावाः अधुना अपि एतावता प्रमाणेन जीवन्ति। तपः संयमांश्च तीव्रां व्याकुलताम् अवलम्ब्य प्रत्येकं जनः एव जगत्कारणम् ईश्वरं साक्षात्कर्तुं तेन नित्ययुक्तः भवितुं च शक्नुवन्ति इत्यस्मिन् विषये भारतवर्षस्य प्रत्येकं मनुष्यः अधुना अपि दृढं विश्वसन्ति।

ईश्वरस्य प्रत्यक्षदर्शने एव भारतवर्षस्य धर्मः प्रतिष्ठितः – तस्य प्रमाणम्

श्रीभगवतः दर्शनलाभे एव भारतवर्षस्य धर्मः प्रतिष्ठितः इति सारल्येण अनुमीयते। वैदिककालात् धर्मसंस्थापकान् आचार्यान् वयं ऋषिः, आप्तः, अधिकारी प्रकृतिलीनः पुरुषः इत्यादिभिः यैः शब्दैः निर्दिष्टवन्तः, तेषां शब्दानाम् अर्थानुसन्धानादेव इदम् अनुभूयते। अतीन्द्रियपदार्थानां साक्षात्कारं कृत्वा असाधारणशक्तेः परिचयं प्रदत्तवन्तः इति ते तादृशैः नामभिः निर्दिष्टाः इति तु निश्चप्रचम्।

dipaśikhā/v1/2022/Rakesh Das, Santanu Nayek/pp. 19-23

भारतवर्षे अवतारविश्वासस्य उपस्थितेः कारणं क्रमश्च। साङ्ख्यदर्शनोक्तम् ‘कल्पनियामकः ईश्वरः’ इति

पुनः वैदिकयुगस्य ऋषिः एव कालक्रमेण पौराणिकयुगे ईश्वरावतारः सम्पन्नः इति बोधे क्लेशः न भवति। कांश्चन मनीषिणः अतीन्द्रियपदार्थानां सर्वेषां दर्शने समर्थान् ज्ञातवन्तः वैदिकयुगीनाः मनुष्याः, तेषु तत्त्वदर्शिषु मिथः शक्तेः तारतम्यं निर्धारयितुम् असमर्थाः सर्वान् अपि तान् मनीषिणः ऋषि-शब्देन विनिर्दिश्य सन्तुष्टाः आसन्। परन्तु काले गते मनुष्याणां बुद्धिः तुलनाशक्तिश्च यथा यथा विकसिता तथा तथा मनुष्याः अवागच्छन् यत्, सर्वे एव ऋषयः समानशक्तिसम्पन्नाः न भवन्ति, आध्यात्मिकजगति तेषां कश्चित् सूर्योपमः, अपरः चन्द्रोपमः, इतरः उज्ज्वलनक्षत्रोपमः, अन्यः सामान्यखद्योतोपमः स्वस्वज्योतिषा विराजन्ते। तदा ऋषीणां तारतम्ये मनुष्याणां प्रयासः उद्भूतः। तेषु कतिपयान् आध्यात्मिकशक्तिप्रकाशे विशेषसामर्थ्यवतः अथवा तादृशशक्तेः विशेषाधिकारिणः निर्धारितवन्तः। एवं दार्शनिकयुगे केचन ऋषयः आधिकारिकपुरुषः इति नाम्ना अभिहिताः अभूवन्। ईश्वरस्य सत्तायां सन्दिग्धः साङ्ख्याचार्यः कपिलोऽपि तादृशानां सर्वेषां पुरुषाणां सत्तायां सन्देहं न प्राचीकटत्। यतः साक्षात्कृते प्रत्यक्षे विषये कः कदा सन्दिहीत? अतः श्रीभगवतः कपिलस्य तदनुसारिणां सांख्याचार्याणां च ग्रन्थे ‘आधिकारिकपुरुषाः’ सर्वे ‘प्रकृतिलीन’-शब्देन अभिहिताः दृष्टाः। तथाविधानां असामान्यशक्तिमतां सर्वेषां पुरुषाणां प्राकट्यहेतुनिर्णये ते अवादिषुः–

पवित्रता-संयमादि-गुणैः भूषिताः पूर्णज्ञानलाभसमर्थाः चेद् अपि तादृशानां सर्वेषां पुरुषाणां मनसि प्रबला लोककल्यानवासना उजागरा तिष्ठति, तस्मात् ते अनन्तमहिममण्डिते स्व-स्वरूपे कञ्चन कालं विलीय स्थातुं न प्रभवन्ति, लोककल्याणवासनया च सर्वशक्तिमत्याः प्रकृतेः अङ्गे विलीय प्रकृतिशक्तिसमुदायम् एव स्वीयां शक्तिं मन्वानाः षडैश्वर्यम् अधिगृह्य कल्पकालपर्यन्तम् अशेषविधया लोककल्याणं संसाध्य कल्पान्ते स्व-स्वरूपम् अधितिष्ठन्ति।

भक्तियुगस्य महामहिमः ईश्वरः

दार्शनिकयुगस्य अन्ते भारतवर्षे भक्तियुगस्य विस्तारः। वेदान्तस्य डिण्डिमघोषेण भारतभारती सर्वव्यष्टीनां समष्टिभूते ईश्वरे महामहिमशालिनि बद्धादरा सती अनन्यभक्त्या एव तस्य उपासनया एव ज्ञानयोगयः पूर्णताप्राप्तये श्रद्धावती बभूव। अतः साङ्ख्यदर्शनोक्तः ‘कल्पनियामकः ईश्वरः’ नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य महामहिमशालिनः ईश्वरस्य अंशतः पूर्णतः वा प्रकाशः इति प्रतिपादने विलम्बः नाभवत्। एवम् एव पौराणिकयुगे अवतारे विश्वासः आगतः। तदा वैदिकयुगीनः विशिष्टगुणशाली ऋषिः एव ईश्वरावतारः इति अन्वमीयत। एतेन इदं स्पष्टम् अवगम्यते यत्, असामान्यानाम् आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नानां पुरुषाणाम् आविर्भावं दर्शं दर्शम् एव भारतं क्रमेण ईश्वरावतारे बद्धादरम् अभवत्। तथा च, एतेषां मनीषिणाम् अतीन्द्रियदर्शनम् अनुभवादिकं च अवलम्ब्य एव भारतीयधर्मस्य सुदृढं हर्म्यं शनैः शनैः समधिष्ठितं हिमसुशोभितहिमाचलः इव गगनम् अस्प्राक्षीत्। एते सर्वे मनुष्यजीवनस्य उत्कृष्टतमोद्देश्यलाभेन कृतार्था इति मत्वा भारतवर्षे एते ‘आप्तः’ इति संज्ञया विनिर्दिष्टाः, तेषां वाणीषु ज्ञानस्य पराकाष्ठां परिलक्ष्य ताः वाण्यः ‘वेद’शब्देन अभिहिताः।

अवतारविश्वासस्य कारणान्तरम् - गुरूपासनम्

विशिष्टानाम् ऋषीणाम् ईश्वरावतारत्वेन परिणामस्य अन्यतमं कारणं भारतस्य गुरूपासनप्रवृत्तिः। वेदोपनिषदां कालाद् एव भारतभारती विशेषश्रद्धया ज्ञानदातुः आचार्यस्य गुरोः वा उपासनं कुर्वती

आसीत्। अनया उपासनाप्रवृत्त्या एव ते अवागमन् यत्, मानवस्य अन्तः अतीन्द्रियायाः ऐशशक्तेः आविर्भावः न भवति चेत्, स गुरूपदवीम् आरोढुं न प्रभवति। साधारणस्य मनुष्यस्य जीवने स्वार्थपरतया साकं यथार्थगुरूणाम् अहेतुककरुणया लोकहितसाधनस्य तुलनां कृत्वा आदौ ते विविधासु उन्नतपदवीषु आरोहिताः मानवरूपेण एव पूजिताः भवन्ति स्म। परं यथार्थगुरूणाम् अलौकिकशक्तिप्रकाशस्य साक्षात्करणेन भक्तिश्रद्धास्तिक्यादीनां घनीभवनात् मनुष्यहृदयेषु तेषां देवत्वं सुदृढं प्रतिष्ठितम्। ते अवागमन् यत्, भवरोगात् मुक्तये एतावन्तं कालं श्रीभगवतः करुणापूरितदक्षिणामूर्तेः पुरस्ताद् यत् साहाय्यं प्रार्थितं– “रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम्” इति, गुरुणाम् अभ्यन्तरात् सः एव इदानीं पुरस्ताद् उपस्थितः। श्रीभगवतः करुणैव धृतविग्रहा गुरुशक्तिरूपेण तेषां पुरस्तात् प्रकाशितः।

अवतारवादस्य प्रतिष्ठा वेदः समाधिप्रसूतं दर्शनं च

पुनः गुरोः उपासनायां मानवस्य मनः बहुधा अग्रे सृतम्। यान् आश्रित्य तस्याः शक्तेः विशेषलीला प्रकटिता, तान् एव अविलम्बेन श्रीभगवतः धृतविग्रहां ज्ञानप्रदां दक्षिणामूर्तिं ज्ञातवन्तः। इत्थम् आचार्योपासनं कालक्रमेण भारतवर्षे अवतारवादस्य प्रतिष्ठायां परिपुष्टौ च साहाय्यं कृतवत् इति प्रतीयते। अत एव, अवतारवादस्य स्पष्टाभिव्यक्तिः पौराणिकयुगे उपस्थिता चेद् अपि, तस्य अवतारवादस्य मूलं वैदिकयुगम् अपि अधिकरोति एव इति पुनः न वक्तव्यम्। वेदोपनिषद्दर्शनयुगेषु मनुष्याः ईश्वरस्य गुण-कर्म-प्रकृति-विषयेषु यान् अनुभवान् प्रापन्, पौराणिकयुगे ताः एव सर्वाः व्यक्तीभूय अवताररूपेण अभिव्यक्ताः आसन्। अथवा संयमतपस्यादिसाहाय्येन औपनिषदयुगे मानवः नेति नेति मार्गेण पुरतः गत्वा निर्गुणब्रह्मोपासने साफल्यं लब्ध्वा समाधिजगतः विलोममार्गेण अवतीर्य सर्वं जगत् ब्रह्मणः प्रकाशरूपेण द्रष्टुं समर्थोऽभूत्। तदा सगुणं विराजं ब्रह्म ईश्वरपदवाच्यं प्रति प्रेमभक्तिभ्यां ईश्वरस्योपासने प्रवृत्तोऽभवत्। तदा ईश्वरस्य गुण-कर्म-स्वभावविषये कञ्चन स्थिरसिद्धान्तम् उपनीय धृतविशेषरूपे ईश्वरस्य अवतारे विश्वासम् अकरोत्।

ईश्वरस्य करुणोपलब्धेः एव पौराणिकयुगे अवतारवादप्रचारः

पूर्वम् एव उक्तं यत्, पौराणिकयुगे एव भारतवर्षे अवतारविश्वासः विशेषरूपेण प्रकटितः आसीत्। तस्मिन् युगे साधनमार्गे अनेकदोषाः प्रकटिताः। किन्तु अवतारमहिमप्रकाशे तस्य वैशिष्ट्यं महत्त्वं च स्पष्टं हृदयङ्गमं भवति। यतो हि अवतारविश्वासम् आश्रित्य एव मानवः सगुणब्रह्मणः नित्यलीलाविलासम् अवगन्तुं समर्थः अभवत्। तस्माद् एव सः अवगतवान् यत्, जगत्कारणम् ईश्वरः एव आध्यात्मिके जगति तस्य अद्वितीयः मार्गदर्शकः। अपि च तस्माद् एव इदम् अपि अन्वभवत् यत्, यावन्तं कालं यावद्दुराचारपरायणः भवेत् नाम श्रीभगवतः अपारकरुणा कदापि विनशमार्गे पुरतः न नेष्यति– किन्तु करुणाविग्रहः सन् प्रतियुगम् आविर्भविष्यति। अपि च मानवस्य स्वभावानुगानां नवनवसाधनमार्गाणाम् आविष्कारपूर्वकं तस्य धर्मलाभे सुगमतां साधयति।

अवतारपुरुषस्य दिव्यस्वभावविषये शास्त्रोक्तेः संक्षेपः

अमितगुणयुक्तानां सर्वेषाम् अवतारपुरुषाणां दिव्यजन्मकर्मादिविषये स्मृतिषु पुराणेषु च यद् वर्णितं तस्य संक्षेपः अत्र उल्लिख्यते चेद् न दोषावहं भवति। उच्यते, अवतारपुरुषः ईश्वरः इव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः। जीवाः इव न कदापि स कर्मबन्धनेन बध्यते। यतो हि, जन्मनः प्रभृति आत्मारामाः इमे पार्थिवभोगसुखलाभाय जीवा इव स्वार्थचेष्टायां न रमन्ते। धृतशरीरस्य तस्य सर्वाः

चेष्टाः लोककल्याणाय प्रवर्तन्ते। न च स कदाचिद् अपि मायायाः अज्ञानबन्धनेन कदापि आबद्धः इति कारणात् पूर्वपूर्वजन्मसु शरीरं परिगृह्य यानि सर्वाणि कर्माणि सः अनुष्ठितवान्, तेषां सर्वेषां स्मृतिः न लुप्यते।

अवतारपुरुषस्य अखण्डा स्मृतिशक्तिः

प्रश्नः उद्भवति, इयम् अखण्डा स्मृतिः किं तर्हि तस्मिन् आबाल्यं विद्यते? पुराणकाराः कथयन्ति, अन्तःसलिला इयं स्मृतिः बाल्ये न प्रकाशते; परन्तु यथा यन्त्रभूते शरीरमनसी सुविकसिते भवतः तदा स्वल्पायासेन अनायासेन वा इंय स्मृतिः तस्मिन् उदिता भवति। तस्य प्रत्येकं चेष्टायाः विषये एव एतद् अवगन्तव्यम्। मर्त्यशरीरधारणात् तस्य सर्वा चेष्टा सर्वथा मनुष्यसदृशी भवति।

अवतारपुरुषस्य नवधर्मस्थापनम्

इत्थं कायमनसी यथा यथा पूर्णतां प्राप्नुतः तथैव अवतारपुरुषः तस्य वर्तमानजीवनस्य उद्देश्यं सम्यग्रूपेण अवगच्छति। सः अवगन्तुं शक्नोति यत्, धर्मसंस्थापनायैव तस्य आगमनम् अभूत्। पुनः तस्य उद्देश्यस्य सफलतायै यत् किमपि अपेक्षितं तत् अलौकिकतया तेषां समीपे स्वतः एव समागच्छति। मानवसामान्यस्य समीपे यद् वर्त्म सर्वदा तिमिराच्छन्नम् अनुभूयते, तस्मिन् मार्गे उज्ज्वलम् प्रकाशं दृष्ट्वा निर्भयं पुरस्तात् गच्छति, उद्देश्यलाभेन कृतार्थः भूत्वा जनान् अपि तस्मिन् मार्गे प्रवर्तयति च। तादृशरूपेण मायातीतस्य ब्रह्मस्वरूपस्य जगत्कारणस्य ईश्वरस्य च प्राप्तये अदृष्टपूर्वाः नूतनाः मार्गाः तेन प्रतियुगं पौनःपुन्येन आविर्भवन्ति।

अवतारपुरुषस्य आविर्भावकालविषये शास्त्रोक्तिः

अवतारस्य गुणकर्मस्वभावादीन् तथा निर्णीय एव पुराणकाराः न प्रतिनिवृत्ताः। तस्य आविर्भावकालः अपि स्पष्टं निरूपितः। उच्यते, सनातनधर्मः सार्वजनीनः। यदा कालप्रभावेन धर्मस्य ग्लानिः भवति; यदा मायाप्रसूतस्य अज्ञानस्य अनिर्वचनीयप्रभावेन मोहितः मानवः इहलोकं तथा पार्थिवं भोगसुखलाभम् एव सर्वस्वं मन्वानः जीवनम् अतिवाहयति; आत्मा, ईश्वरः, मुक्तिः इत्यानीन् अतीन्द्रियान् नित्यान् विषयान् कस्यचन भ्रमान्धस्य युगविशेषस्य स्वप्नराज्यस्थितकवेः कल्पनां मन्यते; यदा छलेन बलेन कौशलेन सर्वविधां पार्थिवसम्पदं, सर्वविधम् इन्द्रियसुखं च लब्ध्वापि सः हृदयस्य अभावं पूरयितुम् अशक्नुवन् शान्तिहीनतायाः अन्धतमसावृते अकूले प्रवाहे निपतति; वेदनया विलपति– तदा श्रीभगवान् स्वीयतेजसा सनातनधर्मं राहुग्रासाद् मुक्तं शशधरम् इव द्योतयति; कृपाविग्रहः सन् दुर्बलं मानवं हस्तग्राहं धर्मस्य मार्गे प्रतिष्ठापयति। विना कारणं कार्यं न उत्पद्यते। इत्थं सार्वजनीनाभावस्य दूरीकरणरूपं प्रयोजनं विना ईश्वरोऽपि कदापि लीलाच्छलेन शरीरं न परिगृह्णाति। किन्तु तादृशः कश्चिद् अभावः यदा समाजस्य सर्वाणि अङ्गानि अभिभवति तदा श्रीभगवतः अशेषकरुणा घनीभूता सती जगद्गुरुरूपेण आविर्भावाय तं प्रवर्तयति। तादृशं प्रयोजनं साधयितुं तादृशस्य लीलाविग्रहस्य पौनःपुन्येन आविर्भावं प्रत्यक्षीकृत्य एव पुराणकाराः पूर्वोक्तं राद्धान्तम् उपनीताः इति पुनः न वक्तव्यम्।

dipaśikhā/v1/2022/Rakesh Das, Santanu Nayek/pp. 19-23

वर्तमानकाले अवतारपुरुषस्य पुनरागमनम्
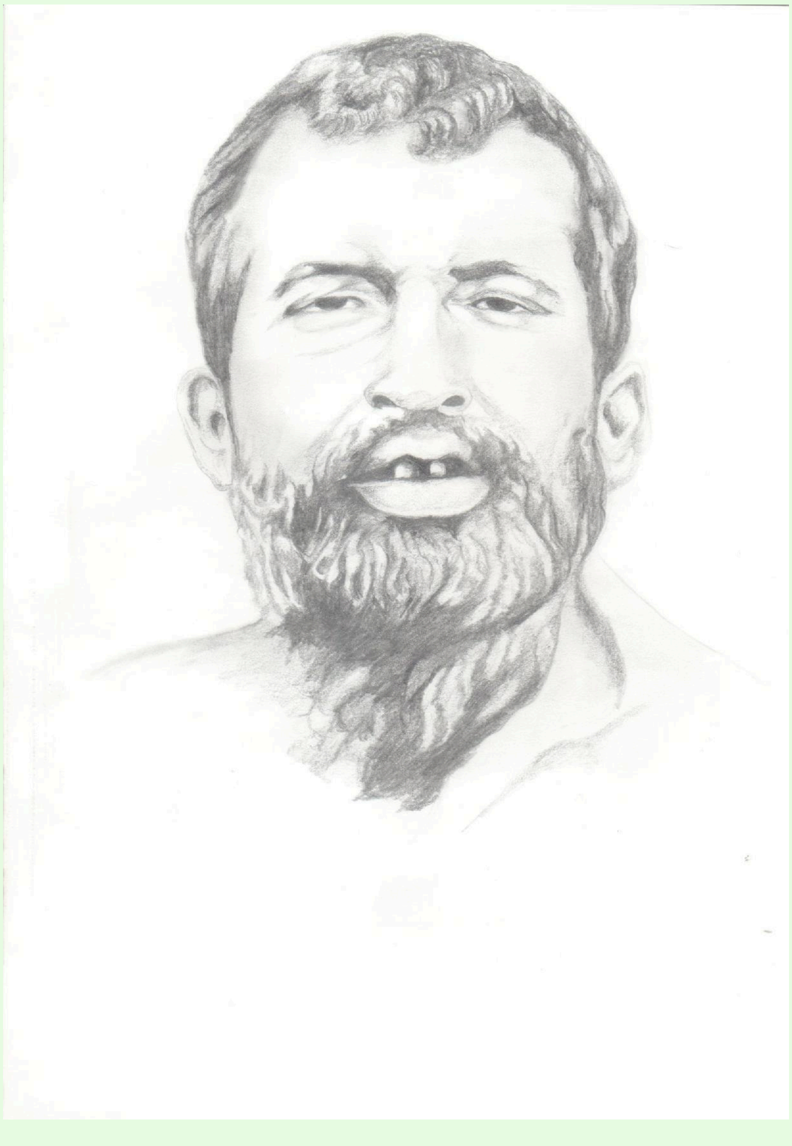
अत एव नवीनधर्मस्य आविष्कर्ता जगद्गुरुः सर्वज्ञः अवतारपुरुषः युगप्रयोजनानि साधयितुम् एव आविर्भवति। धर्मक्षेत्रं भारतं नानायुगेषु ईश्वरस्य पदाङ्कानि हृदये गृहीत्वा पूता भवति। युगप्रयोजने समुपस्थिते अमितगुणवतः अवतारस्य शुभाविर्भावः अद्यापि दरीदृश्यते। अदूरचतुःशताब्द्याः पूर्वं श्रीभगवान् श्रीकृष्णचैतन्यभारतीरूपेण अदृष्टपूर्वमहिम्ना श्रीहरेः नामसङ्कीर्तनेन उन्मत्तः आसीत् इति सर्वलोकप्रसिद्धम्। पुनः किं सः कालः उपस्थितः? पुनः किं वैदेशिकानां घृणायाः आस्पदभूते, विनष्टगौरवे, दरिद्रे भारतवर्षे युगप्रयोजनम् उपस्थितं येन श्रीभगवान् करुणायाः विषमोत्तेजनेन पुनः सम्प्रति शरीरपरिग्रहं करोति? हे पाठक, अशेषकल्याणगुणवतः यस्य महापुरुषस्य विषये वयम् अत्र वक्तुकामाः स्मः, तस्य जीवनालोचनेन अवगन्तुं शक्यते यद् ईदृशी स्थितिः समागता। श्रीरामचन्द्र-श्रीकृष्णादिरूपेण आविर्भूय यः पूर्वपूर्वयुगेषु धर्मं समस्थापयत्; साम्प्रतिकयुगप्रयोजनं साधयितुं तस्य एव शुभागमनं प्रत्यक्षीकृत्य भारतं पुनः धन्यं संवृत्तम्।